

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ**

Київ
“Логос”
1997

Автори: д-р юрид. наук *В.Ф. Сіренко* (вступ);
канд. юрид. наук *В.І. Тимошенко* (розд. I, § 1, 2);
канд. юрид. наук *Т.І. Ковальчук* (розд. I, § 2; розд. II, § 1,2);
канд. юрид. наук *Н.М. Онищенко* (розд. II, § 3);
канд. юрид. наук *В.В. Головченко* (розд. III, § 1);
канд. юрид. наук *О.Л. Богініч* (розд. III, § 2);
канд. юрид. наук *С.В. Бобровник* (розд. III, § 3).

В монографії досліджується розвиток уявлень про громадянське суспільство, дається порівняльний аналіз основних підходів до цієї проблеми, аналізуються політичні, економічні, соціальні риси посттоталітарного суспільства як перехідного від тоталітарного до громадянського, визначені межі правового регулювання та особливості дії закону в умовах громадянського суспільства.

Висвітлюються основні напрямки становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів вузів та широкого кола читачів.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України.

Відповідальний редактор *С.В. Бобровник*

Редактор *М.С. Лопата*

© Інститут держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України

© В.Ф. Сіренко, С.В. Бобровник,
О.Л. Богініч, В.В. Головченко,
Т.І. Ковальчук, Н.М. Онищенко, 1997.

ISBN 966-581-054-5

РОЗВИТОК ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Поняття “громадянське суспільство” є таким же давнім, як і сама цивілізація. Розвиток цивілізації визначається перш за все розвитком громадянського суспільства. Людське суспільство, що виникло в далекій давнині, складалося із кількох племен, до яких входили фратрії, що поділялися, в свою чергу, на кілька сімей. Сім'я, фратрія, плем'я, громадянство — все це громади, що виникли одна із другої завдяки цілому ряду об'єднань.

Плем'я, подібно до сім'ї і фратрії, ставало незалежним цілим і мало свій особливий культ. Об'єднання племен могло відбутися тільки за умови, що культ кожного з них залишався непорушним. Відтоді, коли виник такий союз, громадська община розпочала своє існування [1].

Зв'язком нової асоціації слугувала передусім релігія, навіть якщо союз не був добровільним. Племена, об'єднавшись для створення громадської общини, з часом створювали спільну релігію. Але при утворенні союзів жодна з груп (сім'я, фратрія, плем'я) не втрачали ні своєї відокремленості, ні своєї незалежності. Щодо релігії існувало багато різних культів, над якими встановлювався один загальний.

Громадянство було в певному розумінні федерацією, оскільки протягом багатьох віків йому доводилось визнавати релігійну і громадянську незалежність племен і сімей і не втручатися у приватні справи один одного.

Історично ідея громадянського суспільства, як філософської концепції, бере свій початок від політично-юридичної думки давньої Греції і античного Риму. Характерною формою організації давньогрецького суспільства був поліс — місто-держава. Це політично організована громадянська община, що протистояла не тільки іншим, подібним общинам, але в межах свого міста-держави також й іншим неповноправним групам населення — переселенцям з інших міст і привезеним із-за кордону рабам. Об'єднуючи в громаду привілейоване вільне населення певної місцевості, поліс був патріархальною формою організації роботодавницького суспільства. Отже, громадянська община була

релігійним союзом сімей і племен, а місто — місцем єднання, місцем проживання, і головним чином святилищем цього союзу.

Громадянська община ґрунтувалася на релігії і організовувалася подібно до церкви. Звідси джерело її сили, звідси також повнота її влади й необмежене панування над своїми членами. В суспільстві, що ґрунтується на таких началах, індивідуальна свобода існувати не могла, громадянин цілком підкорявся громадянській общині. Афінянин, наприклад, належав одночасно до чотирьох різних громад: він був членом сім'ї, фратрії, племені і громадянської общини. Релігія і держава, що її підтримувала, спиралися одна на одну і складали неподільне ціле. В людині не було нічого незалежного. Вона належала державі і була приречена на її захист.

Класична цивілізація громадянських міських общин, полісів, в Давній Греції складалася протягом так званого гомеровського, а потім архаїчного періодів, тобто з середини XII до VI ст. до н.е.

Кожна громадянська община конституювалася як незалежна, автономна одиниця з характерною республіканською формою правління, що, мабуть, найкраще відповідає общинному колективістському принципу полісної організації. Відповідно і в сфері ідеології все це доповнювалось цілою системою характерних понять і ідей, в яких відбивалися устої полісного життя. Це, поперше, поняття громадянства, що протистояло як корпорація вільних людей всім іншим групам населення, які не належали до корінної етнічної суспільності. По-друге, складові цього поняття, які розкривали його сутність: громадська єдність, злагода і громадська рівність, ісономія (рівність перед законом) та ісегорія (рівна свобода слова), що було характерним для демократичних полісів. Нарешті, як наслідок всього цього — поняття полісного патріотизму, усвідомлення своєї належності не тільки до спільної батьківщини і спільної єдності еллінів, але й до особливої етнополітичної єдності, до конкретної громади певного міста, що робило людину в очах давніх греків цілком правоздатним, активним членом суспільства.

Суспільне життя античного полісу було сферою не приватної, а спільної, публічної справи, тобто частиною загальнополісного, державного життя. До загальнодержавних справ належало і багато питань сімейного життя, виховання дітей і т.д. Показовим в цьому відношенні є чітка політизованість античної думки в цілому, трактування нею багатьох філософських, релігійних, моральних, соціальних та інших проблем. Таким чином, громадянське суспільство в епоху античного полісного життя ще не відокремилось від політичної держави і не відособилося в незалежну сферу

приватних інтересів, що існувала поряд із сферою публічною, політичною. В цьому нерозрізненішому стані політичні, загальнополісні інтереси, справи і уявлення явно домінували над всіма особливими і приватними інтересами і настроями. Громадянське суспільство було цілком підпорядковане політичному суспільству [2].

Наукове обґрунтування устоїв громадянського суспільства в давньому світі пов'язане з іменами, насамперед, Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона.

Основою соціальної філософії Демокріта (близько 470-366 р. до н.е.), життя і творчість якого проходили в умовах розквіту античних полісів, була антична теорія природного права, що носила демократичний характер: за природою всі люди рівні і їх природні прагнення однаково правомірні, а закон має наслідувати природу.

Будучи результатом природного розвитку, суспільство, поліс і його закони являють собою, за Демокрітом, штучні, людські утворення. Вони не дані в готовому вигляді самою природою, а створені людьми в процесі їх еволюції від стадності до цивілізованого життя.

Згідно з атомістичною теорією Демокріта, людина — атом суспільства і держави, які є сукупністю атомів-індивідів. Отже, держава (поліс) є другорядне, як другорядне будь-яке сполучення атомів стосовно самих атомів. Тому держава, її закони мають узгоджуватися із прагненнями атомів-людей, їх природою, забезпечувати їм вільний розвиток. Демокріт вимагає злагоди індивідів та їх підпорядкування цілому, як ідеолог громадянської общини він не розриває колективне і приватне. За його словами, "тільки при єдності можливе здійснення великих справ" [3].

Сократ (469-399 р. до н.е.) першим в історії європейської політико-правової думки сформулював концепцію договірних відносин між державою і її членами (громадянами).

Відповідно своєрідній патерналістській версії договірного зв'язку громадянина і держави, що розроблялася Сократом, будь-який повнолітній афінянин може згідно законам без перешкод залишити з усім своїм майном державу, якщо її порядки йому не подобаються, і податися куди завгодно. Прийняття громадянства, таким чином, є добровільним. Тому, ті, хто залишається в даному полісі, як його громадяни, тим самим погоджуються виконувати всі веління держави і її органів. Громадянину держави залишається, за Сократом, такий вибір: або за допомогою переконання та інших правомірних, не насильницьких заходів запобігати можливим несправедливим рішенням полісних органів і посадових осіб, або виконувати їх.

Настійливо проповідуючи необхідність дотримання полісних

законів. Сократ пов'язує з цим і єдність громадян, без чого, на його думку, ні будинок не може добре стояти, ні держава щасливо управлятися. Причому під єдністю він розумів відданість і покору членів полісу законом, а не уніфікацію думок і поглядів людей.

З пануванням розумних і справедливих законів Сократ пов'язував саму можливість політичної свободи. Говорячи про обов'язки індивіда перед полісом, він мав на увазі законні обов'язки вільних і рівних громадян в умовах розумно і справедливо упорядкованого полісу. Лише на цьому шляху можна досягти свободи — "чудове і величне надбання як для людини, так і для держави" [4].

Сократ першим переніс вирішення поставлених часом завдань з держави на людину. У внутрішньому перетворенні і удосконаленні людської особистості, в знаходженні нею позитивного етичного ідеалу афінянський мудрець вбачав єдиний шлях до оновлення самого грецького полісу.

Платон (427-347 р. до н.е.), конструюючи ідеальну справедливу державу в діалозі "Держава", виходить із тієї відповідності, яка, згідно з його уявленням, існує між космосом в цілому, державою і окремою людською душею. За самою ідеєю справедливості, стверджує Платон, справедлива людина ніскільки не відрізняється від справедливої держави, а навпаки, схожа з нею. Трьом елементам (або частинам) людської душі — розумному, лютому і пожадливому — аналогічні в державі три схожі елементи — дорадчий, захисний і діловий, а цим останнім відповідають три етапи — правителів, воїнів і виробників (ремісників і землеробів).

Справедливість полягає в тому, щоб кожний елемент займався своєю справою і не втручався в чужі справи. За Платоном, справедливість вимагає відповідної ієрархічної супідрядності цих елементів заради цілого: здатності міркувати (тобто філософам, які персоніфікують цю здатність), слід панувати; лютому елементу (тобто воїнам) — бути озброєною обороною, підкоряючись при цьому першому елементу; обидва ці елементи керують елементом пожадливым (ремісниками, землеробами та іншими виробниками), який "за своєю природою жадає багатства".

Визначаючи поліс як спільне поселення, обумовлене спільними потребами, Платон робить висновок, що для найкращого задоволення цих потреб є необхідним розподіл праці між громадянами держави.

У вченні Арістотеля (384-322 р. до н.е.) людина розглядається як істота суспільна, політична. Держава ж — природний продукт розвитку суспільства політичних громадян.

Держава, за Арістотелем, виникає природним шляхом для задоволення життєвих потреб, але мета її існування — досягнення блага людей. Держава (порівняно з сім'єю і поселенням) — вища форма єднання, в якій і завдяки якій всі інші форми людського об'єднання досягають своєї мети і завершення.

Для Арістотеля, як і для Платона, держава являє собою певну єдність всіх її елементів, але він критикує спробу Платона зробити державу надмірно єдиною.

Держава складається із множини елементів, яким в межах спільності властива специфічна відмінність. Ці елементи — певні соціальні верстви суспільства. Виділяються, зокрема, такі верстви: землероби, ремісники, торговці, наймані робітники, заможні люди, військові, судді, посадові особи. Верстви, зайняті працею для задоволення потреб, відносяться до “тіла” держави (за платонівською термінологією “перша” держава), до “душі” ж держави належать військові, судді і стани із законодавчими функціями; в цьому останньому стані знаходить своє вираження, за Арістотелем, політична мудрість. “Душа” держави, як і у людини, важливіша за “тіло”.

За своєю формою держава являє собою певного роду організацію і об'єднує сукупність громадян. Мова йде вже не про такі первинні елементи держави, як індивід, сім'я і т.д., а про громадянина. Визначення форми держави залежить від того, кого вважати громадянином. Громадянин, на думку Арістотеля, це той, хто може брати участь в законодавчій і судовій владі конкретної держави.

Арістотель аналізував життя громадян в різних сферах життєвості суспільства: економічній, шлюбно-сімейній, духовній, моральній, науковій, релігійній, де, до певного рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, втручання держави не було потрібним. Слід зазначити, що ототоження ним сукупності політичних громадян і держави як форми і результату їх політичного спілкування ускладнює виявлення суті громадянського суспільства. Разом з тим в своїх працях Арістотель певним чином розрізняє поняття держави і громадянського суспільства. По суті “тіло” держави в “Політиці” (як і “перша” держава в платонівській “Державі”), мають на увазі ту необхідну сферу праці для задоволення потреб, яку в подальшій історії політичних вчень (XVIII-XIX ст.) стали позначати як “громадянське суспільство”, відрізняючи його від політичної держави. Однак зазначимо, що у Платона і Арістотеля акцент робиться не власне на праці, а на її носіях — соціальних верствах.

За часів Марка Тулія Цицерона (106-43 р. до н.е.) склалося

уявлення про громадянство і громадянина і виникло поняття суспільства як сукупності громадян. Від лат. *civis* (громадянин) було утворено поняття *civitas* (суспільство). Обидва поняття були пов'язані одночасно з уявленням про місто і державу, про те, що лежить по той бік (*citer*), тобто в місті, на відміну від села, і про культурні відмінності між ними, відображені в схожості понять *civis* громадянин, *civilis* громадянський і культурний (“цивільний”), від чого походить поняття *civilitas* (ввічливість), що дало початок поняттю цивілізація.

Уявлення про особливі права і обов'язки громадянина в Стародавньому Римі було дуже розвинутим: це була особисто вільна людина (тобто не раб), підданий Римської імперії (тобто не іноземець), житель Італійського півострова (а не провінцій, точніше колоній): Римлянин мав громадянські обов'язки — служив в армії, брав участь у народних зборах, в політиці і т.д. і права, навіть привілеї, — його не можна було стратити шляхом розп'яття на хресті, що вважається ганебним покаранням.

Цицерон визначає державу (*respublica*) як справу, надбання народу (*res populi*). Він підкреслює, що “народ не будь-яке об'єднання людей, зібраних разом якимось чином, а об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів” [5]. Держава (як “спільний правопорядок”) з її установленнями і законами (тобто позитивним правом) є за своєю суттю втіленням того, що за природою є справедливості і право. На думку Цицерона, держава виникає поступово і природним шляхом із суспільства. Держава, таким чином, є вторинним, а суспільство — основним.

Середньовічна модель соціального розширення суспільства ґрунтувалася на вченні Аврелія Августина (354-430), який протиставляв “град божий” “граду земному” і проповідував покору, прийняття порядку, навіть несправедливого, але необхідного в “граді земному” заради божественної благодаті.

Відомий представник середньовічного католицького богослів'я і схоластики Фома Аквінський (1226-1274) розрізняв два види людських спілок: спілка людей в державі і спілка віруючих в церкві. Влада короля над підданими за своєю суттю має божественний характер, але це не стосується її здобуття і користування, оскільки як здобуття, так і користування владою можуть виявитись противними волі Божій. Первинним джерелом людської влади, яка надається одній або кільком особам, є політична спільність людей, народ. Влада короля над підданими не безмежна, вона обмежена, наприклад, діючими законами, що сприяють досягненню загального блага. Фома згадує про волю народу, з

якою правителі, побоюючись тяжких для себе наслідків, змушені рахуватися.

Інший середньовічний мислитель Марсилій Падуанський (близько 1275 близько 1343) рішуче пориває з католицькою традицією в поглядах на державно-правові інститути. Держава для нього — світський інститут (використовуючи сучасну термінологію, політична організація суспільства), що розвивається за власними законами і має “власну субстанцію”. Виникла держава із сім’ї як первинного, найпростішого елементу людської асоціації. Внаслідок збільшення членів сім’ї, за Марсилієм, державі стало замало для спільного існування одного дому — так виникли общини, що складаються з багатьох домів, або “громадянське суспільство”, життя в якому регулювалося найстарішими членами за допомогою закону або звичаю. Подальша еволюція призводить до появи “ідеального громадянського суспільства, або держави”. Лише тут, а не в сім’ї і не в громадянській общині, виникає власне політична влада [6].

Видатний мислитель епохи Відродження, засновник нової буржуазної політичної науки Нікколо Макіавеллі (1469-1527) вважав, що вищим втіленням людського духу є держава, а метою, змістом і щастям життя — служіння їй. Разом з тим, на його думку, государ, який має можливість і право управляти підданими за допомогою страху і насилля, не буде цим зловживати, не буде порушувати майнові і особисті права підданих, щоб не викликати їх ненависть. Мова йде, по суті, про ознаки громадянського суспільства.

У праці “Міркування про першу декаду Тіта Лівія” Макіавеллі пише про прагнення держави підірвати будь-яку діяльність суспільства, аби самій піднятися. Тут уже очевидне розрізнення автором держави і громадянського суспільства, політичної і громадянської сфери.

Найбільш чітко розрізняє Макіавеллі державу і громадянське суспільство, розмірковуючи про співвідношення політики і моральності. На його думку, політична влада і політична діяльність аморальні, оскільки аморальною є сама природа політичних відносин [7].

Чимало цікавих думок висловлено ним і про такі неполітичні сфери життєдіяльності суспільства, як праця, сім’я, задоволення особистих потреб, тобто про приватне життя, що люди вели з давніх-давен, не думаючи про прийдешню державу з її часто безцеремонним втручанням в їхнє життя. І тут, власне, мова йде про громадянське суспільство.

Таким чином, Макіавеллі, наслідуючи багато в чому Арісто-

теля, знайшов у складному сплетінні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин державно організованого суспільства наявність громадянського суспільства і розпочав не завжди усвідомлені спроби “розвести” державу і громадянське суспільство. Він показав, що окрім держави є депо самостійне, яке живе за своїми законами і не є в усьому підвладним державі.

Жан Боден (1530-1596), ідеолог французької буржуазії, у своїй відомій праці “Шість книг про державу” розглядав державу як “правове управління великою кількістю сімей і тим, що у них спільне, під суверенною владою” [8].

Держава, за Боденом, є спілкування сімейств. Вона складається не із атомізованих громадян, а являє собою об’єднання елементарних соціальних осередків, якими є сім’ї.

Особливу увагу Боден приділяв корпораціям, колегіям, станам, громадам. Вони перебувають посередині між сімейством і державою. Громада, навіть, старша за державу, вона є більш громадянським суспільством, ніж політичним.

Ж. Боден вважає законними лише ті колегії, існування яких дозволено главою держави і охороняється його авторитетом. Все їх існування в юридичній сфері залежить від верховної влади, яка має право закрити будь-яку колегію. Тут Боден захищає абсолютну державну владу. Але оскільки корпорації існують, їм необхідно надати внутрішню свободу. Ж. Боден зазначав, що корпоративна свобода здавна є невідомою тиранам, але законні правителі не мають іншої міцної опори, ніж корпорації, і він виступає за корпоративну автономію.

Видатний нідерландський юрист і політичний мислитель Гуго Гроцій (1583-1645) вказував на властиве людській природі прагнення до товарищескості. Звідси він виводить поняття природного права. “Охорона суспільства, згідно з людською благорозумністю, є джерелом природного права і звідси виникають стриманість від чужого майна, повернення того, що належить іншому, обов’язок виконувати обіцяне, винагороджувати за завдану шкоду і користися покаранням” [9].

Формулу Арістотеля — людина є істота державна — Гроцій розширив таким чином: людина є істота товариська. Положення Арістотеля слугує підставою для державного права, положення ж Гроція — для права взагалі (цивільного, міжнародного і т.д.). Схильність до товарищескості за допомогою людського розуму підіймається до свідомого чуття права.

На думку Гроція, право внутрішньодержавне є таке, яке виходить від громадянської влади. При цьому термін “громадянська влада” інколи використовується ним для позначення державної

влади, інколи — для відмежування управління в інтересах тих, ким управляють від управління виключно в особистих інтересах правителів. “Влада громадська панує в державі. Держава ж є довершений союз вільних людей, укладений для додержання права і загальної користі. Право людське в більш вузькому смислі, що не виходить від громадянської влади, хоча й підпорядковується їй, буває різного характеру; воно охоплює веління батька і володаря й інші, їм подібні. Право ж в більш широкому смислі є правом народів, а саме — те, яке одержує обов’язкову силу волею всіх народів або багатьох з них” [10].

Г.Гроцій дивиться на державу як на повне з’єднання вільних людей, створене для користування правом і для загального добробуту. При цьому він має на увазі індивідумів, які об’єднуються заради вказаної мети, а не національну спільність, яка їх зближує і утримує разом.

Видатний англійський мислитель Томас Гоббс (1588-1679) у двох працях “Про громадянина” (1642 р.) і “Левіафан” (1651 р.) виклав принципово нову концепцію громадянського суспільства, що виникає при переході від природного стану первозданних, не приборканих пристрастей, загальної ворожнечі і страху смерті до впорядкованого культурного суспільства, громадяни якого дисципліновані владою держави й дотримуються в країні миру і порядку. При цьому змінюється сама людина, яка перетворюється на громадянина не за ознакою підданства (як “римські громадяни”), а стає розвинутою, цілісною і активною особистістю.

Змінюється разом з тим і саме суспільство. Для Т.Гоббса громадянське суспільство — це “союз індивідуальностей”, колектив, члени якого набувають високих людських якостей.

На відміну від своїх попередників Т.Гоббс вже використовує поняття громадянське суспільство в прямому смислі, хоча й непослідовно. В одних випадках він фактично отожднює громадянське суспільство з державою, в інших — роз’єднує. З одного боку, Т.Гоббс стверджує, що держава не зв’язана громадянськими законами, звичаями, правом. Вона немов би відокремлена від громадянського суспільства. Поза державою, на думку Т.Гоббса, пристрасті, війна, страх, бідність, самотність, варварство, дикість, неунтго. З іншого боку, він вважає, що держава, як біблейське чудовисько “Левіафан”, підкоряє собі все і всіх, і через поняття “громадянське суспільство” показує, що саме підкоряється державі. Зауваження Т.Гоббса про недосконалість ряду державних установлень і хибність деяких вчень також свідчить про розрізнення ним понять “держава” і “громадянське суспільство”.

Для збереження миру необхідна безпека, для досягнення якої

договірним шляхом люди утворюють державу. Індивіди довіряють окремій людині або зборам людей верховну владу над собою, підпорядковують свою волю волі іншого, надають йому право розпоряджатися своїми силами і здібностями.

Утворене таким чином об’єднання Т.Гоббс називає державою або громадянським суспільством, а також особою, оскільки воля всіх єдина і вважається волею однієї особи і під цим єдиним іменем має відрізнитися від усіх воľ приватних осіб і розглядатися як така, що має власні права [11]. На думку Т.Гоббса, громадянське суспільство — це не тільки справжні зближення, але й союзи, для створення яких необхідні довіра і порозуміння.

Ідеалізація природного стану, і зокрема створення у відповідності із законом природи громадянського суспільства, яскраво проявилася в поглядах відомого англійського філософа Джона Локка (1632-1704). Перехід від природного стану до громадянського суспільства, на його думку, є результатом суспільного договору. Такий договір може бути укладений тільки за волею і рішенням більшості.

Як вважав Д.Локк, люди, які об’єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон та судові установи перебувають в громадянському суспільстві. Ті ж люди, які не мають таких спільних установ, все ще перебувають в природному стані, в якому кожен, коли нема когось іншого, сам є суддею і катом, а це і є справжній природний стан.

Звідси випливає, що абсолютна монархія є несумісною з громадянським суспільством. Адже абсолютний господар є суддею в своїй власній справі по відношенню до тих, хто йому підвладний. Отже, абсолютна монархія взагалі не може бути формою громадянського правління.

Коли певна кількість людей так об’єднана в одне суспільство, що кожен з них відмовляється від своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи і передає її суспільству, тоді, і тільки тоді, на думку Д.Локка, існує політичне або громадянське суспільство. Це відбувається, коли будь-яке число людей, що перебувають в природному стані, вступає в суспільство, аби скласти один народ, одне політичне тіло під владою одного верховного правителя, або ж коли хто-небудь присягається і вступає в будь-яке вже існуюче державне утворення. Тим самим він уповноважує суспільство, або його законодавчу владу створювати для нього закони, яких потребує суспільне благо, і для виконання цих законів він мусить (за власним рішенням) надавати свою допомогу. Це переносить людей із природного стану в державу, оскільки з’являється суддя, що має владу вирішувати всі суперечності і

відшкодовувати будь-які збитки, завдані якомусь члену держави; цим суддею є законодавча влада або призначена нею посадова особа.

Основою суспільства, в тому числі громадянського, Д.Локк вважав власність. Політична ж влада трактується Д.Локком як право людей створювати закони для регулювання і збереження власності. Для збереження власності необхідні:

- 1) точний і конкретний закон;
- 2) відомий і неупереджений суддя;
- 3) сила для виконання рішень.

Таким чином, держава, політична влада не є вічними атрибутами суспільства, вони виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли у членів цього суспільства виникає потреба в державі.

На думку Д.Локка, держава є союзом людей, який засновано з метою задоволення їх громадянських інтересів. Він проголошує в певній мірі примат громадянського суспільства над державою. Природна свобода виключає будь-яку вищу земну владу і не знає ніякого іншого закону, окрім природного.

Громадянська свобода, за Д.Локком, виключає будь-яке довільне панування, і законний уряд, який встановився в державі, користується тільки тією владою, яку йому надано. Ця свобода полягає в тому, що кожен може робити що йому завгодно, але в межах правил, встановлених всім суспільством.

Й досі є актуальним твердження Д.Локка про те, що жодній людині, яка живе в громадянському суспільстві, не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства [12].

Новий раціоналістичний підхід до проблем суспільства і держави зробив великий нідерландський філософ і мислитель Б.Спіноза (1632-1677). Користь в формі безпеки — є принципом держави Б.Спінози. Керуючись цим принципом, верховна влада приймає закони, встановлює відповідні інститути, а народ живе, як жив і раніше. "Людина, як в природному стані, так і в громадянському, діє за законами своєї природи і враховує свою користь. Людина... як в одному, так і в іншому стані спонукається страхом або надією до того, щоб що-небудь зробити або від чогось утриматися, але головна відмінність між ними полягає в тому, що в громадянському стані всі бояться одного й того ж, і для всіх одна і та ж сама причина безпеки і спільний уклад життя" [13].

Метою громадянського стану є не що інше, як мир і безпека життя. А тому та верховна влада є найкращою, за якої люди живуть в злагоді і право якої непорушно додержується.

В зображенні природного стану людей Спіноза наближається до Гоббса, який стверджував, що в основі природного права кожної людини є збереження її життя. Із створенням суспільства закінчується жадлива смута. На відміну від Гоббса, Спіноза не проводить чіткої межі між двома станами, природний стан у нього більш органічно переходить в стан громадянськості. Якщо у Гоббса в останньому припиняється дія природного права і джерелом права стає державна влада як єдина володарка верховного суверенітету, то Спіноза в умовах громадянського життя залишає в силі природне право. Громадянське суспільство у нього ґрунтується на принципах розуму і людської природи.

Із ототожнення держави і громадянського суспільства виходив видатний неаполітанський мислитель Джамбаттиста Віко (1668-1744). Він вперше в Новий час став розглядати політичну владу і державну як природноісторичні явища, що закономірно виникають і розвиваються в контексті розвитку людської культури. На його думку, в об'єктивній необхідності, в логіці речей слід шукати причину з'явлення держави — "універсального громадянського блага".

Поступальний рух людини і людства Д.Віко поділяє на три періоди (епохи): "вік богів" (дитинство), "вік героїв" (юність) і "вік людей". Саме у "вік людей" встановлюється людське спілкування, громадянське суспільство для всіх (а не для привілейованих). Основними принципами політико-правового життя стають свобода, юридична рівність і загальна користь. Повний розвиток одержують три пов'язані між собою "начала" права: власність, свобода і захист. Право власності в таких умовах — це вже не станові привілеї, а можливість розпоряджатися речами на основі своєї волі, однаковий для всіх масштаб, норма в сфері майнових відносин. Свобода включає в себе сукупність всіх прав, що випливають з розуму; а оскільки вона стосується всіх людей як членів громадянського суспільства, остільки стає можливою лише за умов еквівалентності, взаємності. Правовий захист також передбачає однаковий масштаб, що стає можливим лише при загальності законів і рівності всіх перед законом. В такому разі захист прав стає вже загальним правом громадян і функціональним обов'язком влади [14].

Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755), відомий французький мислитель епохи Просвітництва в праці "Про дух законів" розглядає громадянське суспільство як результат історичного розвитку, як четвертий ступінь людської історії після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство є суспільством ворожнечі людей. Для того, щоб запобігти і нейтралізувати

що ворожнечу, воно перетворюється на державу. Державність, на думку Монтеस्क'є, внутрішнє властива, але не тотожна громадянському суспільству [15].

Монтеस्क'є розрізняє закони громадянські і державні (політичні). Перші регламентують відносини, притаманні громадянському суспільству, — недержавні, неполітичні, наприклад, відносини власності, відносини між добровільними об'єднаннями громадян та ін. Другі регламентують переважно політичні права і свободи громадян. Говорячи про діалектичну єдність і суперечність законів громадянського суспільства і держави, він вважає, що зникнення однієї із сторін цієї єдності неминуче призведе до серйозних суспільних потрясінь.

Громадське суспільство, за Монтеस्क'є, — найважливіша гарантія від сваволі і диктатури.

В ідеї громадянського суспільства закладено безперервний рух: повсякчасні зміни, удосконалення і перехід від менш розвинутого стану людини, суспільства і влади до більш розвинутого і більш цивілізованого. Видатний французький філософ Жан Жак Руссо (1712-1778) в "Міркуванні про походження і підстави нерівності" (1755 р.) сформулював критерії цього розвитку: рух до громадянськості, природності (розумності) і цивілізованості, що й означає формування все більш розвинутої особистості, удосконалення громадянських відносин і раціональної цивілізованої влади. Реалізація цього руху забезпечується договором про владу між суспільством і державою про їх взаємні права, свободи і обов'язки.

Ж.Ж.Руссо вважав, що перша людина, яка обгородила ділянку спільної землі кілками і сказала — "це моє", знайшла людей, які в це повірили, була справжнім засновником громадянського суспільства, тобто суспільства індивідуалізованої приватної власності.

В праці "Про суспільний договір" Руссо фактично формулює поняття громадянського суспільства, зазначаючи при цьому: суть політичного організму полягає в узгодженні покори і свободи. За його словами, "кожний індивід, як людина, може мати окрему волю, протилежну або несхожу на спільну волю, яку він має, як громадянин" [16].

На думку Руссо, завдяки суспільному договору людина втрачає свою природну свободу і необмежене право на все, чим вона може заволодіти, а виграє ж вона громадянську свободу і право власності на все, чим вона володіє. Щоб не помилитися в цих взаємних компенсаціях, необхідно чітко відрізнити природну свободу, яка обмежена тільки силами індивіда, від свободи громадянської, яка обмежена загальною волею.

До активу громадянського суспільства Руссо відносив також моральну свободу, яка, на його думку, тільки одна робить людину володарем над самим собою; оскільки "імпульс одного тільки потягу рівнозначний рабству, а покора закону, продиктованому самому собі, рівнозначна свободі" [17].

Прогресивний політичний мислитель Північної Америки Томас Пейн (1737-1809) вважав, що суспільство і держава не тотожні поняття, що "це речі не тільки різні, але й різного походження" [18]. Спільне між ними тільки те, що вони виникли "природним шляхом". Між суспільством і державою є суттєва відмінність, оскільки перше передує другому. Перше — причина, друге — наслідок.

Під природними правами Пейн розумів такі, які належать людині за правом її існування. Природні права, на його думку, складають основу права громадянського [18]. Т.Пейн вважав, що людське суспільство існує в двох станах: природному (або громадянському) і громадянському (або цивілізованому). Останнє відрізняється від першого наявністю в ньому держави.

Подальше уявлення про громадянське суспільство поглибив видатний німецький філософ Іммануїл Кант (1724-1804). Розглядаючи суперечливі якості людської натури — незлагодженість, марнославство, жагу володіння і в той же час прагнення злагоди, Кант дійшов висновку, що визначаючим у співвідношенні свободи кожного з свободою інших є формування громадянського суспільства, яке ґрунтується на таких апіорних принципах: заснований на законі свободи або праві коритися тільки закону; рівності і громадянській самостійності.

Відносини членів громадянського суспільства, за Кантом, побудовані так: кожна особа не має вважати себе якоюсь ізольованою самоціллю, покликана бути засобом для процвітання, щастя співтовариства рівних їй і вільних особистостей.

На думку Канта, принципова риса відносин між особами, яких стосується право, — участь в них індивідів як вільних істот (носіїв сваволі), які рахуються з свободою один одного. Але індивіди не тільки вільні, а до того ж рівні істоти. Їх рівність (як природжена якість) полягає в тому, що "інші не можуть змусити будь-кого до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може змусити їх" [19].

І.Кант впевнений, що людське суспільство рухається вперед, а мета його розвитку — досягнення загального правового громадянського суспільства. В такому суспільстві його членам надається найбільша свобода, що дозволяє людині розвивати свої духовні здібності з найбільшою повнотою. Досягнення вільного суспільства засновано на якостях людини, її природних нахилах. Ці на-

хили Кант пояснює так: людина одночасно і егоїстична, прагне до самотності, їй властиві “нетовариські якості” і, разом з тим, вона не може обійтись без інших людей. Ці дві якості антагоністичні і тому створюють свого роду антиномію. Вони подібні до сил відштовхування і тяжіння, що панують в природі.

Із принципу автономії (самостійності) людини випливає її моральна свобода. Моральність і свобода для Канта — це дві сторони однієї медалі. Моральний закон міститься в душі людини як особистості — “Я”. Ідея свободи людини, її моральної самозаконності ставить відносини між особою і суспільством на твердий ґрунт взаємного визнання.

Вихідне поняття всієї системи права Канта — право власності. Він вважав, що право власності є соціальним інститутом, а не природним. Де нема суспільства, нема права власності. За словами Канта: “Мати щось зовнішнє за своє можна лише в правовому стані при наявності влади, яка установлює публічні закони, тобто в громадянському стані” [20].

Важлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства у взаємозв'язку з державою належить Гегелю. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) на відміну від багатьох своїх попередників розглядає громадянське суспільство і державу як самостійні інститути. Громадянське суспільство існує не в державі, а поряд з нею. Воно разом з сім'єю складає базис і спосіб існування держави. В державі представлена загальна воля громадян, громадянське ж суспільство — це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. До державної сфери Гегель відносив урядову владу, адміністрацію, до сфери громадянського суспільства — поліцейську і судову владу.

Гегель називає суспільством саме те, що багато хто до нього називав державою, тобто узгодження окремих особистих інтересів за допомогою спільних установлень. Це суспільство, на його думку, можна розглядати як зовнішню державу, державу необхідності і розуму. Гегель розглядав громадянське суспільство як опосередковану працею систему потреб, засновану на пануванні приватної власності і загальній формальній рівності громадян. Поява такого суспільства пов'язана з утвердженням буржуазного ладу. На думку Гегеля, громадянське суспільство і держава в своїй суперечливій єдності можуть існувати лише на базі багатьох станів, інакше кажучи, при розвинутій соціальній структурі суспільства.

Свій аналіз громадянського суспільства Гегель ґрунтує на двох фундаментальних принципах: індивіди керуються тільки своїми приватними інтересами, і між ними створюється суспільний зв'язок. Під громадянським суспільством Гегель по суті розумів

економічну структуру буржуазних відносин. Виступаючи як приватновласницька соціальна структура, громадянське суспільство являє собою систему ринкових відносин, в яких необхідність прокладає дорогу через конкуренцію та інші некеровані адміністративною владою процеси.

На думку Гегеля, природний стан — це стан некультурності, насилля і несправедливості. Із такого стану люди мусять вступити в громадянське суспільство, де панує розумна воля. Гегель основує право на волі, яка є свободною. Разом з тим Гегель думає не про обов'язкову волю індивідів, із якої виходило попереднє вчення природного права, а про розумну волю [21].

Тільки через ряд висхідних ступенів розвивається ідея самої по собі свободної волі. Нас цікавить ступінь, який Гегель викладає під загальною назвою “моральність”. Так, моральність:

1) як природний дух зветься сімейством. В сімействі усувається замкнена особистість; особа хоче набути самосвідомість як звільнення від існування для себе і бути не особою для себе, а членом сімейства;

2) в своєму роздвоєнні і проявленні стає громадянським суспільством і досягає нарешті;

3) вищої досконалості в державі як з'єднанні свободної самостійної окремої волі та загальної і об'єктивної свободи.

Громадянське суспільство, в свою чергу, також включає в себе три моменти:

1) систему потреб;

2) захист власності за допомогою правосуддя;

3) запобігання випадковості і увагу до особливого інтересу як до загального за допомогою поліції і кооперативів.

Гегель критикував теорію природного права за те, що її прихильники змішували громадянське суспільство і державу, розглядали останню як партнера її підданих, і тим самим ставили під сумнів “абсолютний божественний принцип держави”. Відносини громадянського суспільства і держави можна визначити з позицій політичної реальності, переваг і недоліків обмеження самостійності, абстрактної свободи і конкретного плюралізму громадянського суспільства на користь універсальних державних прерогатив. Держава представляє суспільство в його єдності. Громадянське суспільство одночасно зберігається і перемагає як необхідний, але підпорядкований аспект ширшої, складнішої, вищої спільки, яка організована політично.

Карл Маркс (1818-1883) і Фрідріх Енгельс (1820-1895) також досліджували проблеми громадянського суспільства. Поняття “громадянське суспільство” розглядалося ще в ранніх працях

К.Маркса, а потім в "Економічних рукописах" 1857-1859 років", у передмові "До критики політичної економії". Надалі Маркс не вживав сам термін "громадянське суспільство", але продовжував розглядати його суть і взаємозв'язки з іншими структурами суспільного життя і насамперед з державою.

Уже у вступі "До критики гегелівської філософії права" (1843 р.) Маркс звернув увагу на два принципово важливих моменти прогресивного розвитку суспільства. По-перше, на процес диференціації, "емансипації" різних сфер суспільного життя, становлення їх як відносно самостійних. По-друге, на те, що само громадянське суспільство є багаторівневою системою, яка має свої сфери і частини з певною супідрядністю одних іншим.

Слідом за Гегелем Маркс і Енгельс розглядають громадянське суспільство як сферу матеріального, економічного життя людей, але вони пішли значно далі. На відміну від Гегеля, який основою всього розвитку вважав "абсолютну ідею", а до громадянського суспільства ставився як до "інобуття" духу-ідеї, Маркс і Енгельс показали, що саме громадянське суспільство складає першооснову будівлі людського співжиття, а життєдіяльність громадянського суспільства є головною рушійною силою історичного прогресу, є справжнім осередком і основою всієї історії [22].

Громадянське суспільство у Маркса і Енгельса має вигляд громадської організації, що розвивається безпосередньо із виробництва і обігу як сукупність економічних, виробничих відносин, що відповідають продуктивним силам і утворюють базис держави. На цьому базисі формуються соціальні відносини, що досягають ступеня групових і класових і починають сприйматися крізь призму особистих інтересів, прав і свобод. Таким чином, взаємовідносини між громадянським суспільством і державою проявляються як відносини між індивідуальною свободою і публічною владою.

На думку класиків марксизму, відмінність між громадянським суспільством і державою є найбільш наглядною в політичному житті. Держава входить в структуру і життя суспільства як найважливіший елемент його політичної організації, але в громадянське суспільство вона не входить.

Маркс і Енгельс підтримали і розвинули ідею Гегеля про розмежування громадянського суспільства і держави. Матеріалістична діалектика держави і громадянського суспільства є такою: не державою обумовлюється і визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством обумовлюється і визначається держава.

На відміну від Гегеля, який вважав, що представництво гро-

мадянського суспільства в державних органах усуває суперечності між суспільством і державою, Маркс і Енгельс доводили, що це представництво є саме суперечністю між громадянським суспільством і державою, оскільки наділяючи себе політичними функціями, громадянське суспільство, по суті, самозаперечується.

Розгляд генезису поняття "громадянське суспільство" був би неповним без врахування поглядів теоретиків анархізму. В їх теоріях багато суперечливого і утопічного, але розробка ідей федерації дрібних автономних асоціацій вільних виробників, створення тисяч точок дотику між людьми з приводу їх спільних справ, обґрунтування непотрібності надмірного централізму містить багато інформації для роздумів з приводу теорії і практики громадянського суспільства [44].

Ідеал П.О.Кропоткіна (1842-1921) — суспільство, яке не знає поділу на експлуатованих і експлуататорів, керованих і тих, хто керує, яке прагне встановити в своєму середовищі певну гармонійну відповідність — не за посередництвом покори всіх своїх членів будь-якій владі, яка б вважалась представником всього суспільства, не спробами встановити одноманітність, а шляхом залучення людей до вільного розвитку, до вільного почину людей до вільної діяльності і добровільного об'єднання.

Таке суспільство, на думку П.О.Кропоткіна, обов'язково прагне до найповнішого розвитку особи, разом з найбільшим розвитком добровільних союзів — в усіх їх формах, в усіх можливих ступенях, з усіма можливими цілями. Це суспільство шукає гармонію в мінливій рівновазі між множиною різноманітних сил і впливів, із яких кожний йде своїм шляхом і які всі разом, саме завдяки цій можливості вільно проявлятися і взаємно врівноважуватись, і слугують кращою запорукою прогресу, даючи людям можливість проявляти всю свою енергію в цьому напрямку. П.О.Кропоткін відстоює необхідність завоювання повної свободи особи, добровільної згоди і цілком вільного з'єднання в союзи і в федерації союзів.

Суспільство П.О.Кропоткін уявляв у вигляді організму, в якому відносини між окремими його членами визначаються не законами, не правителями, а взаємними угодами, які вільно укладаються, так само як і традиціями та звичаями, які також вільно визнані [45]. Державу він розглядає лише як одну із тих форм, які суспільство приймало на протязі свого існування.

М.О.Бакунін (1814-1876), заперечуючи ідею держави, під її антиподом — анархією — розумів самостійну вільну організацію всіх одиниць і частин, що складають общини, їх вільну федерацію між собою, знизу вгору, не за наказом якогось начальства, навіть

обраного, і не за вказівками будь-якої наукової теорії, а внаслідок зовсім природного розвитку всякого роду потреб, які виявляються самим життям.

На думку М.О.Бакуніна держава є історично минулим інститутом, тимчасовою формою суспільства. Держава аж ніяк не є суспільством, це тільки його історична форма [46].

Проблему формування громадянського суспільства не залишили поза увагою і представники буржуазно-ліберальної теорії держави і права Росії. Так, В.П.Безобразов, відомий державознавець кінця XIX ст., досліджував взаємовідносини суспільства і держави, особливого значення при цьому надавав ролі закону в процесі формування громадянського суспільства. На його думку, повну моральну і економічну незалежність не в змозі дати своїм підданам ніяка державна влада; така незалежність виникає і поширюється в суспільстві сама собою. Ця незалежність, а з нею і розумна, природна рівність між членами суспільства, поступово збільшується при вільних відносинах їх між собою. Повну ж свободу взаємних відносин може дати тільки закон. Свобода цих відносин, яка прямо залежить від державної влади і закону, полягає у звільненні від всяких штучних привілеїв, від всякого насилля і обману і від всякого непотрібного втручання влади в приватні відносини людей. Влада і закон, якщо вони не в змозі нікого зробити багатим або моральнонезалежним, то вони можуть цілком надати можливість кожному використовувати за своїм розсудом всі існуючі в суспільстві моральні і матеріальні засоби для виховання, освіти, збагачення, для набуття впливу і авторитету і для захищення себе від переважаючої могутності і впливу інших [47].

Громадянську рівність або рівне право всіх на громадянську свободу В.П.Безобразов розглядав як рівне право всіх прагнути найбільш незалежного положення в суспільстві. Якщо ж законодавство більш або менш впливає на способи користуватися свободою, то забезпечення свободи є цілком справою законодавства. Сила, яка стримує і урівноважує відносини держави і суспільства, може спиратися переважно на сприяння тих осіб, які вже за своїм природним суспільним становищем користуються незалежністю [48].

Українські політико-правові мислителі М.П.Драгоманов (1841-1895), С.А.Подолінський (1850-1891), О.С.Терлецький (1850-1902) вбачали державний ідеал майбутнього в народній федерації громад, які ґрунтуються на новій політичній рівності кожної громади і на повному внутрішньому самоуправлінні. Згідно проекту С.Подолінського і О.Терлецького Україна майбутнього — спочатку федеративна демократична республіка громад, що доб-

ровільно об'єдналися, а потім — член всенародного вільного союзу, інтернаціональної федерації. Основною ланкою федерації вважалась громада. Це і основа для ведення господарства, і орган політичного самоуправління. С.Подолінський зазначав, що громада поєднує в собі виконавчу, законодавчу і судову владу [49].

На думку М.Драгоманова децентралізація в управлінні державою приведе до створення вищої політичної організації людей, до всевітньої федерації. Це не тільки федерація власне держав, а, насамперед, федерація більш дрібних громадських одиниць, що не є державами в загальноприйнятому розумінні цього слова, але є політично вільними і самостійними щодо своїх справ. Громадам надається широка самостійність і самоуправління. Особа не протиставляється громаді і не є автономною.

Якщо у М.Драгоманова свобода і самоуправа — ідеали людського громадського життя, а сама самоуправа має певну чудодійну силу, то у В.Ю.Липинського (1882-1931), одного із основоположників української політології, державний принцип трудової монархії визначається формулою — авторитет і відповідальність зверху, свобода — знизу [50]. На його думку, громадянське суспільство — це люди даної території, які не живуть за рахунок виконання державних функцій, не в змозі безпосередньо здійснювати свої "хотіння", застосовуючи силу фізичного примусу. Але громадянство — це резервуар сил, перебуває в стані вічного руху вперед, вічної нерівноваги у боротьбі за владу. А держава як політична організація людей має нахил до зруйнування руху, до творення твердих, непорушних форм [51].

Як вважав В.Липинський, взаємовідносини громадянського суспільства і держави визначає закон, в основі якого лежить взаємне обмеження права сильніших правом слабших і права слабших правом сильніших. Коли держава поневолює громадянське суспільство, тоді "нищиться" закон, бо право сильніших не обмежене правом слабших. У такій державі панує беззаконня. Але закон так само "нищиться", коли громадянське суспільство поневолює державу і коли сила сильніших розкладається слабкістю слабших [52]. Закон, на думку В.Липинського, існує при гармонійному співвідношенні громадянського суспільства і держави.

Таким чином, простеживши еволюцію концепції громадянського суспільства від початкового філософського поняття до перетворення цього поняття в одну із центральних проблем політико-правової думки, можна виділити такі ознаки громадянського суспільства:

1) в економічній сфері — праватна власність, яка сприяла

створенню структур громадянського суспільства, незалежних від держави;

2) в політичній сфері — наявність в громадянському суспільстві правової держави, яка зв'язана законами, нею ж самою створеними;

3) в духовній сфері — пріоритет загальнолюдських цінностей, рівні можливості для всіх.

Не слід плутати категорію "суспільство" як людську спільність взагалі з категорією "громадянське суспільство". Останнє виникло на певному етапі історичного розвитку цивілізації — разом з виникненням буржуазного суспільства.

В рабовласницьку епоху із сфери громадянського суспільства виключались раби, в епоху феодалізму частково виключались феодально залежні селяни. Лише з виникненням і розвитком капіталізму сфера громадянського суспільства значно розширилася: пролетаріат, який став громадянином держави, набув значних прав і обов'язків. Держава змушена була стати на шлях правового упорядкування своїх відносин з усім населенням.

Поняття "громадянське суспільство", "громадянин" широко розповсюдилось після Французької буржуазної революції XVIII ст., яка ліквідувала стани і проголосила Декларацію прав людини і громадянина. Слово "громадянин" стало символом рівноправності. Громадяни, на відміну від підданих, виступали як рівноправні члени суспільства.

Процес становлення громадянського суспільства відбувається одночасно із зміною і людини, і самого суспільства, і держави. Людина, яка вийшла із світу загальної ворожнечі і нестриманої свободи, перетворюється на особу, що має права і обов'язки. Силою, яка зв'язує колектив і індивіда, стала державна влада, призначення якої — в забезпеченні безконфліктних відносин між суспільством, індивідами і самою державою.

Умовою безконфліктного розвитку є рівновага людини, суспільства і держави. Збереження такої рівноваги гарантує існування індивідів, незалежних від державної влади, від колективу і від інших індивідів. Такий індивід має свої власні інтереси і можливості для їх реалізації, вільно вибирає варіанти своєї поведінки, узгоджуючи цю поведінку з інтересами суспільства і держави. Порушення цієї рівноваги веде або до анархії, або до деспотизму, і, як наслідок, до руйнування громадянського суспільства.

ПРИМІТКИ

Розділ I

1. *Фюстель де Куланж*. Древняя гражданская община: Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. — М., 1895. — С. 111.
 2. Див.: Политические учения Древней Греции. — М., 1979. — С. 78.
 3. Цит. за: Виц Б.Б. Демокрит. — М., 1979. — С. 124.
 4. Цит. за: История политических и правовых учений. Древний мир. — М., 1985. — С. 237.
 5. *Цицерон М.Т.* Диалоги. О государстве. О законах. — М., 1966. — I, XXV, 39.
 6. Див.: История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение. — М., 1986. — С. 8, 31, 48.
 7. Див.: Никколо Макиавелли. Государь. — М., 1990. — С. 84.
 8. Цит. за: История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение. — С. 332.
 9. Цит. за: Блюнчли И.К. История общего государственного права и политики от XVI века по настоящее время. — Спб., 1874. — С. 58.
 10. *Гроций Гуго*. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. — М., 1956. — С. 74.
 11. Див.: Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. — М., 1914. — С. 70-74.
 12. Див.: Локк Д. Избранные философские произведения: в 2-х т. — М., 1960. — Т. 2 — С. 50-55.
 13. *Спиноза Б.* Политический трактат. — М., 1910. — С. 22.
 14. *Киссель М.А.* Джамбаттиста Вико. — М., 1980. — 197 с.
 15. Див.: Азаркин Н.М. Монтескье. М., 1988. — С. 43-54.
 16. *Руссо Ж.Ж.* Об общественном договоре или принципы политического права. М., 1938. — С. 16.
 17. Там же. — С. 17.
 18. *Пейн Т.* Здравый смысл. // Избранные сочинения. — М., 1959. — С. 21.
 19. *Кант И.* Метафизика нравов. // Сочинения: в 6-ти т. — М., 1965. — Т. IV — Ч. 2 — С. 147.
 20. Там же. — С. 168.
 21. Див.: Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М., 1990. — С. 231-233.
 22. Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-е вид. — Т. 3. — С. 35.
-

49. *Кистяковский А.Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с проблемным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая. — К., 1891. — С. 168, 173.

50. *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 306.

51. *Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 247.

52. Там же. — С. 248.

44. *Сокурєнко В.Г.* Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. — Л., 1966. — С. 10.

45. *Драгоманов М.П.* Передне слово до "громади". 1976. // Вибране. — К., 1991. — С. 293.

46. Див.: Політологія / За ред. О.І.Семківа. — Львів, 1994. — С. 282.

47. *Франко І.* Твори: В 20-ти т. — К., 1956. — Т. 10 — С. 148, 166.

48. Там же. — Т. 18. — С. 84.